

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вишого навчального закладу)

Інститут математики, економіки і механіки Одеського

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра загальної психології та психології розвитку особистості

(повна назва кафедри)

Дипломна робота магістра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему:

«Особливості екзистенціальної сфери у осіб

з наркотичною залежністю»

«Particularities of the existential sphere of persons with drug dependence»

Виконала: студентка денної форми навчання
напряму підготовки 8.03010201 «Психологія»

Єрсак Лариса Олександрівна

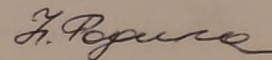
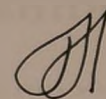
(прізвище, ім'я, по-батькові)

Керівник канд. псих. наук, доцент Буганова В.М.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали, підпис)

Рецензент докт. псих. наук, професор Родіна Н.В.

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

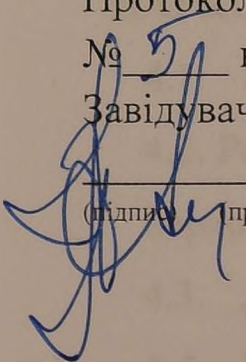

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 5 від 16.01.17 р.

Завідувач кафедри

 Кресов
(підпис) (прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № 9 від 20.01.17 р.

Оцінка Відмінно 195

(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

Н. В. Родіна Єрсак Л. В.

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ.....	8
1.1. Особистість і екзистенція: онтологічний і персоналістичний напрямок екзистенціальної психології	8
1.2. Сутність екзистенціальної сфери: філософсько - психологічний аспект	12
1.3. Сенс та сенсовтрата	18
Висновки до першого розділу	24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ	26
2.1. Психологічні механізми девіантної поведінки особистості	26
2.2. Психологічні особливості наркоманів	31
Висновки до другого розділу	34
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	35
3.1. Організація дослідження	35
3.2. Методи та методики емпіричного дослідження	38
РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ	44
4.1. Результати дослідження за методикою «Аддитивна ідентичність»	44
4.2. Результати дослідження особливостей екзистенціальної сфери наркозалежних осіб за допомогою методики «Смисложиттєві орієнтації».	49
4.3. Дослідження ціннісних орієнтацій у осіб з залежністю і без такої	55
4.4. Результати дослідження випробовуваних за методикою «Шкала екзистенції»	65

4.5. Аналіз особливостей екзистенціальної сфери наркозалежних осіб за допомогою методів математичної статистики73

Висновки до четвертого розділу79

ВИСНОВКИ.....82

СПИСОК ВИКОРИСТОВУВАНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ85

ДОДАТКИ91

ВСТУП

Кризові явища останнього часу наочно показали, що саме людина є головною метою і рушійною силою соціального прогресу. На відміну від попередньої орієнтації на уніфіковану соціалізацію особистості, нівелюя її індивідуальність, відбувається зміщення уваги на внутрішній світ і самотуття особливості людини.

О.С. Гребенюк та Т.Б. Гребенюк виділили сім сфер глибинної сутності особистості в психології індивідуальності: мотиваційна, інтелектуальна, емоційна, екзистенційна, вольова, предметно-практична і сфера саморегуляції. Кожна з виділених сфер вимагає філософського осмислення, та психологічного наповнення. Особливо це відноситься до екзистенціальної сфери, так як саме екзистенціальна сфера багато в чому визначає індивідуальність, ціннісну її сутність яка, власне, є відмінністю людського в людині, його специфічною, сутнісною особливістю, обумовленою духовно-культурними чинниками.

Необхідність всебічного вивчення екзистенціальної сфери ми пов'язуємо, по-перше зі спостережуваним «екзистенційним вакуумом», який зумовив відчуженість особистості від суспільства, сім'ї і від себе. По - друге, зростанням кількості наркозалежних осіб, що, з нашої точки зору детерминировано відсутністю ціннісних орієнтацій і сенсу буття. За даними МВС, на сьогоднішній день офіційно налічується близько 500 тис. наркоманів, з них 171,6 тис. вживають наркотики регулярно. Щорічна кількість наркоманів в нашій державі, за даними МВС, збільшується в середньому на 5-10% - тенденція одна з найвищих в світі. 70% наркоманів - молоді люди до 25 років.

Крім того, доводиться констатувати, що на сьогоднішній день психологія, сильно відстає від потреб практики як в дослідженні соціально-психологічних проблем наркоманії, так і в розробці найбільш ефективних профілактичних і реабілітаційних програм для наркозалежних.

Відсутні системні дослідження соціально-психологічних аспектів способу життя наркоманів, які представляють, на нашу думку, специфічні великі соціальні групи, для яких характерні особлива система цінностей, смислів і життєвих орієнтацій. Наявні на даний момент роботи по наркоманії досить фрагментарні з точки зору екзистенціального підходу. Звідси виникає суперечність між потребами практики в науково-обґрунтованих рекомендаціях щодо профілактики наркоманії, соціально-психологічної адаптації та реабілітації наркозалежних, формування справді нової системи цінностей, смислоттєвих орієнтацій та недостатньою науковою розробленістю цього питання.

Поняття «екзистенціальна сфера» вперше введено О.С. Гребенюк та Т.Б. Гребенюк. Сам же екзистенціалізм, або філософія існування, як напрям в філософії ірраціоналізму, виник на початку ХХ століття в Росії, Німеччині, Франції та інших країнах (А.Н. Бердяєв, І. А. Ільїн, А. Камю, С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.). Цей напрямок допоміг зрозуміти, що людина, хоча і залежить від природних, економічних і соціальних умов існування, в стані сама будувати свою особистість, систему персональних, духовних і моральних цінностей.

У психології поняття, близькі до розуміння екзистенціальної сфери вивчали Е. Берн (позиції людини), В. Франки (сенс життя), Е. Фромм (орієнтації людини), Ш. Бюлер, А. Маслоу, К. Роджерс (гуманістична психологія) та ін. У педагогіці існують дослідження і публікації (Б. де Анджеліс, А.П. Вардомацький, А.І. Крупенін, І.М. Крохіна), присвячені формуванню екзистенціальної сфери.

Метою нашого дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей екзистенціальної сфери у наркозалежних осіб.

Виходячи з мети дослідження, були поставлені наступні задачі:

1. На основі теоретико-методологічного аналізу визначити філософський і психологічний зміст дефініції «екзистенціальна сфера», описати основні її компоненти;

2. На основі аналізу літературних першоджерел визначити психологічні механізми, девіаційної поведінки та психологічні особливості наркозалежної особи;

3. Визначити зміст екзистенціальної сфери молодих людей за допомогою комплексу психодіагностичних методик;

4. Провести порівняльний аналіз структури екзистенціальної сфери осіб з наркозалежністю і без такої.

Об'єкт дослідження - екзистенціальна сфера особистості.

Предмет дослідження - особливості екзистенціальної сфери в осіб з наркозалежністю.

В ході дослідження були використані наступні групи методів: теоретичні (аналіз філософської та психологічного знання з досліджуваної проблеми, порівняльний аналіз); емпіричні (вивчення та узагальнення психологічного досвіду з проблеми екзистенціальної сфери, спостереження, бесіди, психодіагностичне дослідження стандартизованими методиками); методи математико-статистичної обробки даних (критерій Манна - Уїтні і параметри розподілу).

В дослідженні використовували наступні стандартизовані методики:

1. Методика діагностики аддитивної ідентичності;
2. Тест «Смисложиттєві орієнтації» Д.А. Леонтьєва;
3. Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча;
4. «Шкала екзистенції» А. Ленгле.

Контингент випробовуваних представлений двома групами:

1) випробовувані у віці 20-40 років, які не вживають психоактивні речовини, в кількості 40 чоловік;

2) наркозалежні люди у віці 20-40 років у кількості 40 чоловік з них 77% - чоловіки і 33% - жінки.

База дослідження: благодійний реабілітаційний центр «Сходи» для залежних осіб і вільна вибірка осіб, не пов'язаних спільними характеристиками.

Результати дослідження апробовані участю у конференції молодих науковців «Розквітання-9» 21-22 травня 2016 року та публікацією тез: «Представления о семье у лиц с наркозависимостью и без таковой».

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг основного тексту - 84 сторінки. Робота містить 14 таблиць, 15 рисунків. Список використаної літератури становить 69 літературних першоджерел.

ВИСНОВКИ

Актуальність даної в роботі проблеми наркозалежної особи та особливостей екзистенціальної сфери пов'язана з одного боку з ростом числа наркотично залежних осіб в нашій країні, а з іншого - з відставанням рівня аналізу екзистенціального аспекту наркотичної проблеми.

Екзистенціальна сфера багато в чому визначає індивідуальність, ціннісну її сутність, яка, власне, є мірою відмінності людського в людині. Виходячи з цього, ми вважаємо, що в темі залежності велике значення має духовна складова людини (сенси, цінності, внутрішня згода) і саме порушення в екзистенціальної сфері часто призводять до наркозалежності.

Результати проведеного теоретичного та емпіричного дослідження дозволили зробити наступні узагальнені висновки:

1. З філософської точки зору сутнісними характеристиками екзистенціальної сфери людини є індивідуальні смисложиттєві питання- сенси і мета життя, свобода, відповідальність, рішення і вибір, життєва позиція. З психологічної точки зору в екзистенціальну сферу входять:

- сенси життя, потреба в сенсі, здатність визначити мету свого існування; здатність до самотрансценденції і здатність до самоусунення;
- незалежність, цілісність і впевненість в собі, у власних силах; свобода стати інакшим; відповідальність;
- духовний досвід; позиції по відношенню до світу; життєві орієнтації; система цінностей;
- рефлексія свого мислення і почуттів; критичне мислення.

2. Наркотична залежність - захворювання, що характеризуються патологічним потягом до різних психоактивних речовин, розвитком залежності і толерантності. Основну причину виникнення наркотизації ми бачимо у втраті особистістю її змістотворних цінностей життя, деформації системи цінностей і життєствердних сенсів. В результаті зловживання наркотичними речовинами в особистісній структурі залежного від

наркотичних речовин відбувається руйнування систем психофізіологічної саморегуляції, зниження емоційно-вольового контролю, руйнування мотиваційно - смислової сфери. Змістотворних діяльністю стає наркоспоживання і ілюзорно-компенсаторна діяльність.

3. Аналізуючи результати проведеного емпіричного дослідження за методикою «Адитивна ідентичність» ми прийшли до висновку, що в цілому, середній показник адитивної ідентичності в експериментальній групі вище, ніж в контрольній, а рівень соціальної бажаності – нижче. U-критерій Манна — Уїтні показав значущі відмінності ($U = 502, p \leq 0,01$) за показником «Соціальна бажаність».

Дані контрольної і експериментальної групи за результатами тесту СЖО відрізняються - показники експериментальної групи значно нижче, ніж показники контрольної групи, що свідчить про відмінність в смисложиттєвих орієнтирах у осіб з залежністю і без такої. U-критерій Манна — Уїтні виявив значущі відмінності за шкалами «ЛК- життя» і «Загальна свідомість життя».

За допомогою методики «Ціннісні орієнтації» виявили, що термінальні цінності експериментальної і контрольної групи схожі, а інструментальні цінності – відрізняються. Якщо експериментальна група в числі перших ставить «Чесність», «Життєрадісність» і «Акуратність», то контрольна група високо цінує «Освіченість», «Незалежність» і «Відповідальність». Результати математико-статистичної обробки виявили значущі відмінності по наступним шкалам термінальних цінностей - «Активне життя», «Краса природи і мистецтва», «Пізнання» та «Творчість». В інструментальних цінностях значимі відмінності виявлені по шкалам «Акуратність» ($p \leq 0,01$) і «Освіченість» - як цінність справи ($p \leq 0,01$) і як цінність самоствердження ($p \leq 0,01$).

Показники за методикою «Шкала екзистенції» у наркозалежних осіб значно нижче, ніж показники контрольної групи, що вказує на невиконання екзистенцію. Математична статистика виявила значущі відмінності за всіма показниками методики «Шкала екзистенції».

4. На основі аналізу отриманих емпіричних даних ми провели порівняльний аналіз особливостей екзистенційної сфери осіб з наркотичною залежністю і без такої. Встановили, що наркозалежні особи суб'єктивно переживають обмеженість в здійсненні власного життя і почутті відкритості до світу, слабка емоційність з одночасним відчуттям неповної реалізації свого життя. Відзначається спосіб життя, в якому рішення приймаються з труднощами і бездіяльність, тенденція до закритості. Тоді як у незалежних від психоактивних речовин досліджуваних простежується наповненість життя сенсом, який відчувається як «повнота життя», їх спосіб життя орієнтується на чуття щодо власних потреб і завдань, а також щодо вимог ситуації, які узгоджуються між собою.

Таким чином, отримані результати дослідження можуть сприяти вдосконаленню реабілітаційних програм для наркозалежних осіб та використанні в розробці заходів профілактики наркоманії серед молодих людей.

СПИСОК ВИКОРИСТОВУВАНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль. - 1991. -299 с.
2. Басалаева Н.В. Проблема смысла в контексте деятельностного подхода // «Психологические проблемы смысла жизни и акме». Материалы XII симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В.Волковой. – М.: ПИ РАО, 2007. – 247с.
3. Баушева И.Л. Двенадцать шагов //Семейная психология и семейная психотерапия. №2, 1998г. – С.12-48.
4. Бердяев Н.А. О назначении человека.- М.: Республика, 1993. - 383с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1988.-388с.
6. Берн Э. Трансактный анализ в группе. - М.: Лабиринт, 1996. – 24 с.
7. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия. - СПб: изд-во «Братство», 1992. – 224 с.
8. Братусь Б.С. Аномалии личности. М.: «Мысль»,1988. -308 с.
9. Бьюдженталь Д. Наука быть живым. - М.: Независимая фирма Класс, 2007. - 325 с.
10. Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И. Т. и др. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Республика, 2003. - 623 с.
11. Гребенюк О.С., Гребенюк Т.Б Основы педагогики индивидуальности: Учеб. пособие /Калинингр. ун-т. - Калининград, 2000. - 572 с. ISBN 5-88874-169-8
12. Добрынина В. И. Философия XX века. Учебное пособие. М., ЦИНО общества "Знание" России, 1997. — 288 с.
13. Дружинин В.Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии. - М.: ПЕР СЭ, 2000.- 217 с.

14. Ерсак Л.А. Представления о семье у лиц с наркозависимостью и без таковой// Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху. Матеріали конференції молодих науковців «Розквітання-9». 21-22 травня 2016 року. Одеса, - Принт-мастер, 2016. - 30 с.
15. Ж.-П.Сартр. Экзистенциализм – это гуманизм. В кн.: Сумерки богов. М.: "Политиздат", 1989. -394 с.
16. Жучкова С. М. Смыслжизненные ориентации как субъективные составляющие феномена смысла жизни // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. VII междунар. науч.-практ. конф. Часть III. – Новосибирск: СибАК, 2011. -152 с.
17. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. М.: Эксмо, 2007,- 416 с.
18. Ковальчук, Марина Александровна Девиантное поведение: профилактика, коррекция, реабилитация: [учебное пособие] / М. А. Ковальчук, И. Ю. Тарханова. - Москва: ВЛАДОС-ПРЕСС: КДУ, 2013. – 285 с.
19. Ларина И. А. Исследование экзистенциальной исполненности пациентов наркологической клиники. Дипломная работа, ИЭАПП, 2009.- 38 с.
20. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
21. Леонтьев Д.А. Новы горизонт проблем смысл в психологии // Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла): материалы международной конференции / под ред. Д.А.Леонтьева. М.: Смысл, 2005. - С. 36-49.
22. Леонтьев Д.А.Тест смысложизненных ориентаций (СЖО). 2-е изд. - М.: Смысл, 2000. - 18 с.
23. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. М.: Политиздат, 1975.-302 с.

24. Леонтьева О.С. Интересы, отношения, ценностные ориентации / Характеристика выпускника средней школы США. Сб. научн. тр. - М.: АПН СССР. - 1975. - С.157 - 232.
25. Личко А.Е. Наркотизм (употребление наркотиков) и подростковая наркомания // Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977. – С. 61-70
26. Личко А.Е. Подростковые наркомании. — М., 1991.— 264 с.
27. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности. Сборник статей. – М.: Генезис, 2009. – 159 с
28. Лэнгле А.. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. – М.: Генезис, 2004. – 128 с.
29. Лэнгле, А. Шкала экзистенции / А Лэнгле, К. Орглер // Экзистенциальный анализ. – 2009. – № 1. – С. 141–170
30. Лэнгле. Что движет человеком? Экзистенциально-аналитическая теория эмоций. – М.: Генезис, 2009. – 235 с.
31. Максимова Н.Ю. О склонности подростков к аддиктивному поведению // Психол. журнал. 1996. Том 17. N3. С.149-152
32. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М.: Смысл, 1999, - 425 с.
33. Маслоу А.Г. Психология бытия. - М.: Рефл-бук, 1997. - 304. с.
34. Михай Чиксентмихайи. Поток: Психология оптимального переживания. – М.: Альпина Нон-фикшн, 2013 г. – 464 с.
35. Мэй Р. Открытие Бытия. - М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004. - 224 с.
36. Мэй Ролло Истоки экзистенциального направления в психологии и его значение./ Экзистенция. Новое измерение психиатрии и психологии./М.:Апрель - пресс, Эксмо-Пресс, 2001. - 105с.
37. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектив будущего. М., 2004, - 608 с.

38. Психоанализ меланхолии и фармакотимии: Избранные труды [текст] / Шандор Радо ; пер. с англ. и нем. — Ижевск : ERGO, 2013. — 108 с.
39. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
40. Пятницкая И.Н. Наркомании. Л.: Медицина, 1994. — 544 с.
41. Райгородский Д.Я. Теории личности в западноевропейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности. Самара: Издательский Дом «Бахрах», 1996. — 480 с.
42. Раттер М. Помощь трудным детям // Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки. — К. — 2009. — 420 с.
43. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. - М., 1994. — 479 с.
44. Роджерс К.Р. К науке о личности //История зарубежной психологии: Тесты. М., 1986. - С. 199-230.
45. Сидоренко Е. Методы математической обработки в психологии. СПб.: Речь, 2004.-392 с.
46. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка М., 1985. — 26 с.
47. Соловов А.В. Наркомании: причины, виды, последствия, профилактика (для психологов, педагогов образовательных учреждений). — Казань: Хэтэр, 1999. —128 с.
48. Сонин В.А., Шлионский Л.В. Классики мировой психологии. - СПб., 2001.-288 с.
49. Стил жизни личности: теоретические и методологические проблемы: монография / Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. — Киев: Наукова думка, 1982. — 372 с.
50. Толстых В.И. Образ жизни. Понятия, реальность, проблемы.— М.: Политиздат, 1975.-184 с.
51. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. — Л., 1960.— 156 с.

52. Учебно-методическое пособие по курсу специализации кафедры "Психология жизненного пути" / В. Н. Буганова ; ОНУ им. И.И. Мечникова, ИМЭМ, Каф. общей психологии и психологии развития личности. – Одесса, 2012. – 68 с.
53. Файнбург З.И. Ценностные ориентации личности в некоторых социальных группах социалистического общества//Личность и ее ценностные ориентации. Информационный бюллетень. ИКСИ АН СССР. — М., 1969. № 25/40.— С.59 —99.
54. Фенифель О. Психоаналитическая теория неврозов/ Пер. с англ., вступ. ст. А.Б. Хавина. — М.: Академический Проект, 2004. — 848 с.
55. Франкл В. Доктор и душа. СПб.: Ювента, 1997.-242 с.
56. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. - СПб.: «Речь», 2000. – 286 с.
57. Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник: Пер. с англ. и нем./Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вст. ст. Д.А. Леонтьева. - М.:Прогресс,1990. - 368 с.
58. Франкл, В. Страдания от бессмысленности жизни / В. Франкл. — Новосибирск : Сибир. унив. изд-во, 2009. — 105 с.
59. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности™. - М., 1994. – 22 с.
60. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс. - 1989. - 272 с.
61. Фромм Э. Иметь или быть? - М., 1990.- 372 с.
62. Фромм Э. Человек для себя. Иметь или быть. Минск. - 1997. - 340 с.
63. Чудновский В.Э. Становление личности и проблема смысла жизни: избранные труды — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2006. — 768 с.
64. Шершнева А.В. Концептуальные основы формирования экзистенциальной сферы: Автореф. дис. канд. пед. наук. Калининград. - 2001. — 213 с.

65. Шумский Владимир Борисович. Онтологическое и персоналистическое направления в экзистенциальной психологии: сравнительный анализ: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / Шумский Владимир Борисович; [Место защиты: Гос. ун-т - Высш. шк. экономики].- Москва, 2008.- 173 с.
66. Шумский С.В. // Экзистенциальный анализ. - 2009. №1. - 181-197 с.
67. Экзистенциальная психология. Под редакцией Ролло Мэя / Перевод М.Занадворова и Ю. Овчинниковой, М.: Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс.- 2001. - 235 с.
68. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. - М.: Независимая фирма «Класс», 2004. - 576 с.
69. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: Политиздат. - 1993. - 76 с.